

ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑՈՒՍԱՂԵՐՈՒՄ

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Միջնադարյան Հայաստանի գրական հուշարձանների ուսումնասիրությունը կարևոր նյութ է տալիս հայոց լեզվի պատմության համար: Միջին հայերենի բառապաշարն իր զարգացման ընթացքում մշտապես համարվել և հարստացել է արտացոլելով հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները: Այս ժամանակաշրջանը բավականին հարուստ է փոխառություններով, որոնք ամրացել են մեր լեզվում՝ շնորհիվ այլ ժողովուրդների հետ հայ ժողովրդի մշակութային, քաղաքական և առևտրային հարաբերությունների: Ասվածն անառարկելիորեն վերաբերում է նաև Հովհաննես Թլկուրանցու տաղերին: Նա ծավալել է գրական լայն գործունեություն:

Հարուստ և բազմազան է Հովհաննես Թլկուրանցու տաղերի բառապաշարը: Նա տպագրված առաջին միջնադարյան հեղինակներից է: Հ. Թլկուրանցին գրել է քառասունից ավելի տաղեր, որոնք աչքի են ընկնում գեղարվեստական արժանիքներով: Նրա տաղերը հարուստ են արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն, հունարեն փոխառություններով: Դրանք մնացել են հայերենի բարբառների բառապաշարում կամ ժամանակի ընթացքում ձուլվելով գրական լեզվին՝ դարձել նրա բառաշերտի կենսունակ տարր՝ հնչյունական կամ իմաստային որոշ տարբերություններով: Սույն հոդվածի նպատակն է Հ. Թլկուրանցու կողմից գործածված փոխառությունների ուսումնասիրությունը, դրանց կիրառության ոլորտը, ինչպես նաև դրանց իմաստային առանձնահատկությունների վերհանումը:

Բանալի բառեր – բառապաշար, միջին հայերեն, փոխառություններ, հնդեվրոպական ծագում, նորակազմություններ, ստուգաբանություն, բարբառ, իմաստային խմբեր, ժողովրդախոսակցական լեզու

Հովհաննես Թլկուրանցու մասին կենսագրական տեղեկություններ չկան: Նա երկար ժամանակ թյուրիմացաբար համարվել է 15-16-րդ դարերի բանաստեղծ՝ «առանց խորամուխ քննության, դյուրագայթ մոտեցմամբ»¹ նույնացվելով Սսի կաթողիկոս Հովհաննես Թլկուրանցու հետ: Այս կարծիքին են և՛ Մ. Չամչյանը, և՛ Ղ. Ալիշանը, և՛ Կ. Կոստանյանցը, և՛ Ա. Տևկանցը, և՛ նույնիսկ Լեոն ու Մ. Աբեղյանը: Ղ. Ալիշանը գրում է, որ նշված անձը սիրո և գովասանքի երգեր է գրել և միաժամանակ Սսի կաթողիկոս է եղել²: Կ. Կոստանյանցն իր գրքի³ առաջաբա-

¹ Հովհ. Թլկուրանցի, Տաղեր, Եր., 1960, էջ 27:
² Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1869, էջ 125:
³ Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Հովհաննես Թլկուրանցի և յուր տաղերը, Թիֆլիս, 1892:

նում փորձել է ներկայացնել Թլկուրանցու կյանքն ու գործը՝ դարձյալ նույնացնելով Թլկուրանցի տաղասացին և նույնանուն կաթողիկոսին:

1960 թվականին հրատարակվեց Էմ. Պիվազյանի «Հովհ. Թլկուրանցի, Տաղեր» աշխատությունը, որտեղ հեղինակն ի մի է բերում թլկուրանցիագիտության անցած ուղին: Էմ. Պիվազյանը նշում է, որ քննության առնելով Հովհաննես Թլկուրանցի կաթողիկոսի գահակալության ժամանակի հարցը՝ առաջին անգամ Հ. Թլկուրանցի տաղասացի և Սսի Հ. Թլկուրանցի կաթողիկոսի տարբեր անձինք լինելու մասին խոսել է Տաղասերը (Ն. Ակինյան)՝ դեմ գնալով բանասիրության մեջ ընդունված և արմատացած կարծիքին⁴: Սակայն դրանից հետո էլ տաղերգուն դասագրքերում և գրականագիտական այլ գրքերում ավանդաբար շարունակում էր համարվել Սսի կաթողիկոս: Իր աշխատության առաջին «Ուսումնասիրություն» մասում Էմ. Պիվազյանը ներկայացնում է Թլկուրանցու ապրած ժամանակաշրջանը, նրա տեղն ու դերը միջնադարյան հայ գրականության մեջ: Համադրելով բազմաթիվ ակնառու փաստեր՝ Էմ. Պիվազյանն ապացուցում է, որ բանաստեղծի հայրենիքը եղել է Թլկուրան ավանը: Նա ապրել ու ստեղծագործել է 14-րդ դարի երկրորդ և 15-րդ դարի առաջին կեսին, այսինքն՝ ժամանակով հեռու չէ Կ. Երզնկացուց: Հեղինակի յուրաքանչյուր տաղին առանձին դրա հետ կապված բանասիրական զանազան հարցերի բարձրացմամբ, Էմ. Պիվազյանը անդրադառնում է «Ծանոթագրություններ և բանասիրական դիտողություններ» բաժնում: Սույն ուսումնասիրությունն ավելի է արժևորվում գրքի վերջում զետեղված դժվար հասկանալի բառեր ու բառաձևեր պարունակող բառարանով: Էմ. Պիվազյանը հեղինակի՝ մեզ հասած ավելի քան չորս տասնյակ չափածո գործերից 24-ը հրատարակել է զանազան աղբյուրների համեմատական քննությամբ: Նա Հ. Թլկուրանցու ստեղծագործությունների քննական բնագրերը կազմել է Մատենադարանում պահպանվող բազմաթիվ ձեռագրերի հիման վրա:

Հովհ. Թլկուրանցու կյանքին և ստեղծագործությանն է անդրադարձել նաև Վ. Եղիազարյանը: 2001 թվականին նա հրատարակեց տաղերգուին նվիրված մենագրություն⁵, իսկ 2004 թվականին՝ «Տաղեր և զանձեր» ժողովածուն⁶, որտեղ ամփոփված են Թլկուրանցու մինչև այժմ հայտնի բոլոր տաղերն ու զանձերը: Գիրքն ունի ձեռագրագիտական, բանասիրական արժեք: Բնագրերը կազմվել են համեմատական քննությամբ՝ հիմք ունենալով Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող հնագույն ձեռագրերը և դրանց բոլոր տպագիրները: Գիրքն ունի նաև հարուստ ծանոթագրություններ և բառարան:

Ինչպես նշում է Էմ. Պիվազյանը, Հ. Թլկուրանցին իր ստեղծագոր-

⁴ Տե՛ս **Հովհ. Թլկուրանցի**, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁵ Տե՛ս **Վ. Եղիազարյան**, Հովհաննես Թլկուրանցի. կյանքը և ստեղծագործությունը, Եր., 2001:

⁶ Տե՛ս **Վ. Եղիազարյան**, Տաղեր և զանձեր, Եր., 2004:

ծության բնույթով անմիջական հետևորդն է Կոստանդին Երզնկացու: Մ. Աբեղյանը, խորը և ինքնատիպ ձևով անդրադառնալով Հ. Թլկուրանցու ստեղծագործությանն ու հեղինակի խառնվածքին, շեշտում է նրա յուրահատուկ աշխարհասիրությունը, որն արդեն այն չէ, ինչ որ Կոստանդին Երզնկացին ուներ, որտեղ ամեն ինչ կրոնական հրճվանք էր աստվածային բնության գեղեցկության ու հավիտենականության առաջ. այստեղ արդեն մարդը երկնային ոլորտներից իջել է իրական աշխարհի և ապրում է իրական կյանքի վայելքը⁷:

Հ. Թլկուրանցին աշուղ չի եղել, քանի որ աշուղական արվեստը Հայաստանում սկիզբ է առել 16-17-րդ դարերում, իսկ դրանից առաջ երգիչները աշուղներ չէին հենց ստեղծագործական հատկանիշներով: Նա եղել է երգիչ-երգահան, ինքն էլ հորինել է իր երգերը⁸: Հայ միջնադարյան տաղերգության մեջ բացառիկ տեղ ունեն նաև Հ. Թլկուրանցու վիպական տաղերը: Նա առաջին հայ տաղերգուն է, որ անդրադարձել է ժողովրդական բանահյուսությունից քաղված թեմաներին և մշակել դրանք. այդպիսիք են Գրիգոր Նարեկացու, կլիկյան հայ գորավար Լիպարիտի և Ալեքսիանոսի վերաբերյալ ժողովրդական գրույցների ու ավանդությունների յուրովի մշակումները:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Հ. Թլկուրանցու տաղերի բառապաշարը, որն աչքի է ընկնում ժողովրդախոսակցական բառաձևերի, բարբառային, փոխառյալ բառերի գործածությամբ:

Մենք առանձնացրել ենք Հովհ. Թլկուրանցու բանաստեղծություններում գործածված փոխառությունները՝ ընդգրկելով Էմ. Պիվազյանի աշխատասիրությամբ կազմված վերոնշյալ գրքում եղած բոլոր տաղերը: Փոխառյալ բառերի բացատրությունների և դրանց համեմատությունների, նրանց ծագման աղբյուրի ներկայացման համար հիմք են հանդիսացել մի քանի հայտնի բառարաններ⁹, ինչպես նաև Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն»¹⁰, Ռ. Ղազարյանի «Միջին գրական հայերենի բառապաշարը»¹¹ աշխատությունները:

Տարբեր ժողովուրդների հետ շփումների արդյունքում հայերենը փոխառել է բազմաթիվ բառեր ասորերենից, հունարենից, արաբերենից, պարսկերենից, թուրքերենից: Դրանցից շատերը մնացել են հայերենի բարբառների բառապաշարում կամ ժամանակի ընթացքում ձուլվելով գրական լեզվին՝ դարձել նրա բառաշերտի կենսունակ տարր

⁷ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ, Եր., 1970, էջ 486:

⁸ Տե՛ս Հովհ. Թլկուրանցի, նշվ. աշխ., էջ 31:

⁹ Տե՛ս Գ. Աւետիսեան, Հ. Միրամիդեան, Մ. Աւգերեան, Նոր հայկագեան բառարան (ՆՀԲ), հ. 1, Եր., 1979, հ. 2, Եր., 1981: Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան (ՄՀԲ), Եր., 2009: Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Եր., 2010: Հ. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան (ՀԱԲ), հ. 1-7, Եր., 1926-1935: Մահակ վարդապետ Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Եր., 1912: Մ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան (ՀԲԲ), հ. Ա-Դ, Եր., 1944-1945:

¹⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Եր., 1951:

¹¹ Տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, Եր., 2001:

հնչյունական կամ իմաստային որոշ տարբերություններով, ինչպես՝ *պաղչա, բոստան, ըռեհան, լիսն, խաբար, նունուֆար, դալաթ, հերիք, ճար, շաքար, ռանգ, սուլթան, քաբար* և այլն: Որոշ փոխառություններ, չունենալով գործառական լայն ոլորտ, հետզհետե դուրս են մղվել հետագա գործածությունից: Ռ. Ղազարյանը տարբեր լեզուներից փոխառված բառերի մեջ առանձնացնում է նաև միջին հայերենում տարածված կրկնակ փոխառությունները. սրանք այն փոխառված բառերն են, որոնք հետագայում կարող են նորից փոխառվել՝ առաջ բերելով տվյալ բառի կրկնակ ձևեր, որոնք հատուկ են լեզվի զարգացման այս կամ այն փուլին: Այսպես, հին հայերենում գործածական մի շարք փոխառյալ բառեր միջինհայերենյան շրջանում տարբեր ձևերով կրկին գործածվել են, ինչպես օրինակ՝ *բուրզն//բուրջ, գոհար//ճոհար//ճուհար//ջուհար, շուշան//շոշան* և այլն¹²:

Հ. Թլկուրանցու տաղերում գործածված փոխառյալ բառերից շատերը հիմնականում պարսկերենից, արաբերենից և ավելի քիչ թուրքերենից են, որոնք ամենայն հավանականությամբ ժամանակին գործածական են եղել տաղերգուի հայրենիքում: Քանակական առումով այքի են ընկնում արաբերեն բառերը, որոնց հաջորդում են պարսկերենից, ավելի քիչ՝ թուրքերենից կատարված փոխառությունները: Թլկուրանցու բանաստեղծությունները բաժանվում են չորս խմբի՝ սիրո և բնության տաղեր, խրատական-բարոյախոսական տաղեր, վիպական տաղեր և կրոնական հորինվածքներ:

Հետևելով տաղերում գործածված փոխառյալ բառերին՝ նկատում ենք, որ այս բառերի մեծ մասը հանդիպում է հայերենի բարբառներում և մուտք չի գործել գրական լեզու: Հ. Թլկուրանցին ունի նաև երկլեզվյան և եռլեզվյան ոտանավորներ, բայց իր հայերեն տաղերի մեջ ավելի քիչ է գործածում օտար բառեր, քան մյուս տաղերգուները՝ Կոստանդին Երզնկացին, առավել ևս Գրիգոր Աղթամարցին¹³:

Ստորև ներկայացնում ենք Հ. Թլկուրանցու տաղերում գործածված փոխառությունները իմաստային-թեմատիկ խմբավորումներով՝ փոխառու լեզուներից համապատասխան բնագրային օրինակների բերելով¹⁴: Իհարկե, բազմաթիվ փոխառությունների՝ հատկապես արաբերենից, պարսկերենից և թուրքերենից փոխառյալ բառերի փոխանցման աղբյուրը բառարաններում հաճախ ստույգ նշված չէ, քանի որ երբեմն դժվար է որոշել, թե որ լեզուն է եղել փոխառության աղբյուր կամ միջ-

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 90:

¹³ Տե՛ս **Հովհ. Թլկուրանցի**, նշվ. աշխ., էջ 77 (այս գրքից բնագրային օրինակներին կից փակագծերի մեջ կնշվեն էջերը):

¹⁴ Փոխառությունների իմաստային խմբերի բաժանման համար հիմք ենք ընդունել Ռ. Ղազարյանի «Միջին գրական հայերենի բառապաշարը» գրքում հեղինակի առանձնագրած խմբերը՝ մեր կողմից կատարված որոշ փոփոխություններով: Խմբերում չեն նշվում հին փոխառությունները, որոնք արձանագրված են գրաբարի բառարաններում և համագործածական են նաև գրաբարի համար՝ *մանուշակ, բալասան, գերեզման, ճարտար, նուշ, ծնծղայ* և այլն:

նորդ: Մեր ընտրանքում քանակով գերազանցում են հատկանիշ, դրու-
թյուն, վիճակ, մարդկային հարաբերություններ արտահայտող բառերը:
Առանձնացրել ենք հեղինակի գործածած փոխառությունների հետևյալ
խմաստային խմբերը¹⁵:

Ա) **Ֆիզիկական աշխարհ, բնություն՝ բահար** (պարսկ.)՝ գարուն: Գե-
նայ *բահա ր*, այլ լ՛ի *բահա ր*,// Այլ լ՛ի կուտան սիրո խաբար (157): **Բղրի**
//**պատր** (արաբ., պարսկ.) լիալուսին: Կ՛թուի *բղրի* լուսին, զէտ արե-
զակն ես (150): **Շամս** (արաբ.)՝ արեգակ: Ճակատդ է լոյս ու լոյս կուտայ,
// Բոլոր լուսին, շամս ու դամար (157): **Տարիայ** (պարսկ.)՝ ծով: Տեսայ ա-
չեր զէտ ըզծովեր, // Ունէր քան զամպ ու *գտարիայ* (122): **Պաղչայ/բաղ-
չայ** (պարսկ.)՝ պարտեզ: Զծոցդ բանաս ի մէջ *պաղչին* (135):

Բ) **Բուսանուններ՝ խիւ**¹⁶ (արաբ.)՝ դեղձ: *Խոխն* ի կապէն թուլցաւ,
անկաւ (167): **Ըռէհան/ըռայհան** (արաբ.)՝ ռեհան՝ միամյա բույս: Շուշան,
ըռէհան ու մանուշակ, // Ու նօսօֆար, լ՛ի ծոցն վարդ (129): **Միշմիշ**/
մշմիշ (արաբ.)՝ ծիրան: *Միշմիշն* ի ծառն դեղնեցան (167): **Կուլ** (պարսկ.,
թուրք.)՝ վարդ: **Տաստան** (պարսկ.)՝ փունջ, ծաղկեփունջ: Թէ սիրեմ զքեզ,
է՛ *կուլի տաստան* (155): **Ֆնտուխ** (պարսկ.)՝ պնդուկ, կաղին: Ընկույզն,
յունապն ու կաստանան, // Նուշն ու *ֆընտուխն* քաղցրացան (167): **Սալվի**
(պարսկ., թուրք.)՝ նոճի: **Չինար** (պարսկ.)՝ սոսի: Է՛ *սալվի չինար* եւ ըս-
պիտակ թուշ, // Է՛ կամար ունէր եւ աղեղան կուշ¹⁷ (154):

Գ) **Կենդանական աշխարհ՝ բլբուլ/պլպուլ** (պարսկ., թուրք.)՝ սո-
խակ: **Ղումրի** (պարսկ.)՝ տատրակ: Խեւ Յովանէս Թղգուրանցի, *ղումրի*
թութաք ես եւ *բլպուլ* (93): **Պէտաւ** (պարսկ.)՝ արագավազ ձի: Մէկ մի հե-
ծեր պօզ *պէտաւի* (226):

Դ) **Մարդիկ, մարդկային հարաբերություններ, բնակավայրեր, ազ-
գություն, զբաղմունք՝ հարիֆ** (արաբ.)՝ ընկեր: Չերթաս ընկնիս ի հետ գի-
նոյն, // Կանուշանաս հետ *հարիֆնուն* (31): **Ղանարայ** (թուրք.)՝ սպանդա-
նոց: Շատ դրբեր ես սիրու զընտան, դուռդ ու դրբունքդ է *ղանարայ*
(217): **Չարքազ** (պարսկ., թուրք.)՝ չերքեզ: Քեզ վայել է ծառայ խպթի, // Ուլ-
դար, *չարքազ*, հոռոմ, լաչին¹⁸ (136): **Շեհրի/շահրի** (պարսկ.)՝ քաղաք: Ի
յայսմ աշխարհիս միջին // Մէնսիկ *շեհրի* Չին ու Մէջին (32): **Պոյաճի**
(թուրք.)՝ ներկարար: *Պոյաճուն* կարասն աւիրի, իւր սիրտն թող հալի,
պատոռի (221): **Զհուտ** (արաբ.)՝ հրեա: Կինն չգանի եւ ոչ ոքէ, // Ո՛չ ի *ջհտէ*,
ո՛չ ի թուրքէ (188): **Եար** (պարսկ.)՝ սիրուհի: **Մէլամ/սալամ** (արաբ.,
պարսկ., թուրք.)՝ ողջույն, երկրպագություն: Առաւօտուն պարզա հո-
վին, // Չող *սէլամ* տարէք իմ *եարուն* (92): **Թուրպայ** (թուրք., արաբ.)՝ գե-

¹⁵ Փոխառությունների բնագրային օրինակները բերել ենք այբբենական կարգով, սակայն նույն տեղում հանդիպող իմաստային միևնույն խմբին պատկանող մեկից ավելի փոխառություններն ընդգրկող տողերը չկրկնելու նպատակով երբեմն խախտել ենք այբբենական կարգը:

¹⁶ Այս բառի համանունը գրաբարի բառարաններում արձանագրված է *կերակուր* նշանակությամբ:

¹⁷ Նշանակում է *աղեղի լար*: Այս բառի ծագումն անհայտ է:

¹⁸ *Լաչին* ասելով նկատի ունի լատինացուն, հռոմեացուն:

րեզման, շիրիմ: Եկո՛ւ փորէ ինձի թուրպայ (217): **Թուրքման** (պարսկ.)՝ թուրքմեն: Վաթսուն հազար *թուրքման* ելան (200):

Ե) **Պետական-վարչական կյանք, օրենք, տիտղոս, պաշտոն՝ խան** (պարսկ.)՝ թաթար-մոնղոլական իշխան: Ու գլխիբաց, գտակն յափին/Գնաց կանգնեց յառջեւ *խանին* (228): **Ղատի** (արաբ.)՝ իշխան, դատավոր: **Սոլլայ/մոլլայ** (արաբ., պարսկ.)՝ մահմեդական կրոնավոր: **Շահնայ** (պարսկ.)՝ ոստիկան, վերակացու: Աղբօրս ասեն քաղքի *շահնայ*, // Ու հօրս ասեն *ղատի մոլլայ* (229): **Հաքիմ** (արաբ.)՝ բժիշկ: Եթէ *հաքիմ* կարի լինիս // Կեանքդ քան զհով անցնի և՛ երերայ (191): **Հարամի** (արաբ.)՝ ավագակ: **Ճալատ/ջալատ** (արաբ.)՝ դահիճ, մարդասպան: Հա՛յ *հարամի* ու մարդըսպան, *ճալատն* ի քովդ աշկերտ կու գայ (217): **Մտրուպ** (արաբ.)՝ երգիչ, երաժիշտ: Թող լըվանան ըզիս գինով, *մտրուպ* բերեն ինձ քահանայ (217):

Զ) **Զգայական ընկալումներ, վիճակ, հատկանիշ, արտաքին տեսքը բնութագրող բառեր, գույներ՝ ալանի** (արաբ.)՝ բացահայտ, հայտնի: Իմ եարն երկու դուռ ունէր, // Մէկն գաղտ ու մէկն *ալանի* (221): **Եալան** (թուրք.)՝ խաբէություն, ստորություն: **Ղալ/խալ** (արաբ.)՝ խոստում, ուխտ, պայման: **Ղալ** ու հաւատ և՛ երդումն, որ կու սիրեմ զքեզ (146): Նա՛յ յետոյ սուտ ելար *ղալի եալան* քեզ (224): **Զաքաթ/զէքէթ** (պարսկ., արաբ.)՝ ողորմություն՝ տրված սիրելիի հոգու համար: Ես կու գրեմ զիս քեզ մատաղ, // Ու քեզ ծառայ ու քեզ *զաքաթ* (129): **Թամամ**¹⁹ (արաբ.)՝ լրիվ, ամբողջ, կատարյալ: Տարին *թամամ* տասն մեկ էր (280): **Լաշ** (պարսկ.)՝ լէշ, մեռելուտի: Գազանք արիւնս կըշտացան ու թռչունք ի *լաշիս* վըրայ (217): **Խորոս**՝ գեղեցիկ, սիրուն²⁰: Աչերդ է թուխ ու պէտ²¹, դու *խորոսիկ* ես, // Քաֆուր վարդի նըման անուշիոտիկ ես (150): **Խուպ** (պարսկ.)՝ գեղեցիկ, սիրուն (119): **Սուրաթ** (արաբ., պարսկ.)՝ դեմք, կերպարանք: Ար եկ, ար եկ, իմ *խուպ սուրաթ* (119): **Խօշ** (պարսկ.)՝ լավ, հաճելի: Զիրար սիրենք, *խօշ* կու լինի (227): **Ղալապայ/խալապայ** (արաբ.)՝ *աղակալից, բազմամարդ* (221): Ասցի թէ պագիկ մ՛ առնում, նա տեղիկն է խիստ *ղալապայ*: **Ղալատ // խալատ** (պարսկ., թուրք., արաբ.)՝ թերություն, պակասություն: Զըկայ ի քեզ մագ մի *ղալատ* (73): **Ղուսայ** (արաբ., պարսկ., թուրք.)՝ տրտմություն, թախիծ: Ղամս է իմ *ղուսայ*, մէկ մ՛ այլ կու տիրես (289): **Ճաֆայ/ջաֆայ** (արաբ., պարսկ.)՝ գրկանք: Իմ տուն այդ չէ *ճաֆայ*, գոր դու կու քաշես (224): **Մահանայ** (պարսկ., թուրք.)՝ պատճառ, շարժառիթ: Ի գատ ընկաք, օտարացաք, չարկամն եղել մեզ *մահանայ* (219): **Մէստան** (պարսկ.)՝ արբած, գինով: Աչերդ է ծո-

¹⁹ ՄՀԲ-ում այս բառը համարվում է արաբական փոխառություն, իսկ ըստ Հ. Աճառյանի՝ այն թուրքերենից է փոխառյալ (տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, ՄՀԲ, էջ 233: Հ. Աճառյան, Թուրքերենէ փոխառեալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ՝ համեմատութեամբ, Վանի, Ղարաբաղի եւ Նոր-Նախիջեւանի բարբառներուն, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 117):

²⁰ Այս բառը, ըստ Հ. Աճառյանի, թվում է թաթարական փոխառություն: Այն հնուց ավանդված չէ և միայն հետին հայերենի մէջ կա (տե՛ս Հ. Աճառեան, ՀԱԲ, հ. 2, էջ 411):

²¹ Պէտ/բէտ մեծ: Այս բառի ծագումն անհայտ է:

վեր, խումար ու *մէստան* (41): *Ուսուֆ* (արաբ.)՝ երիտասարդ: Հազար *ուսուֆ* է քեզ ծառայ (128): *Պեմունաթ*²² (արաբ., թուրք.)՝ չպարտավորված: Նարեկացի սուրբ վարդապետ// Հոգին սուրբ էր *պեմունաթ* (279): *Պոյ/պոյ* (թուրք.)՝ մարդու հասակը: Ծօ Յովհաննէ՛ս, փոքր ի *պոյաց* // Փոքր ի *պոյաց*, ծանր խելաց (230): *Պոզ/բոզ* (թուրք., պարսկ.)՝ գորշագույն, գորշասպիտակ բոլորն էլ ասված ձիու համար: Մէկ մի հեծեր *պոզ* պետաւի (226): *Միվաթ/սիֆաթ* (արաբ., թուրք.)՝ երես, դեմք, կերպարանք: *Է* շահրի *սիվաթ* եւ աշխարհի գարդ, // Յովսէփ գեղեցիկ ւ՛անօրինակ մարդ (41): *Քեարամաթ*²³ (պարսկ., թուրք.)՝ շնորհ: Մենք էլ տեսանք ուր *քեարամաթ* (281): *Տարադաթ* (պարսկ.)՝ հանգիստ, հոգեկան խաղաղություն: Կըստեր քուն յաչւերուս, դուն *Ֆարադաթ* ես (151): *Տուէ/ֆետայ* (արաբ., պարսկ., թուրք.)՝ գոհ, մատաղ, նվիրում: Ամէն աշխարհս քեզ *ֆրտէ* (128): Մէկ հոգեկ մի ունիմ *ֆետայ* (217):

Ե) **Տարբեր իրեր, գարդեր, զենքեր, սնունդ՝ ալամ** (արաբ.)՝ դրոշ: Չտեղտն ունէին իրեանցն *ալամ* (166): *Եադութ* (արաբ., պարսկ.)՝ հակինթ: Ակն սարդեհոն, *եադութ*, կարկեհան (155): *Ճիկար* (պարսկ., թուրք.)՝ թոք, լյարդ: *Քասպայ* (արաբ., պարսկ.)՝ խորոված: Իմ *ճիկարըս քասպայ* հերիք, արիւնս թող գինի լինայ (217): *Մեզար* (արաբ.)՝ քառակուսի հաստ կտոր՝ Ավետարանը փաթաթելու համար: *Մեզար* լիք քյակաւ արին (280): *Խագինայ* (արաբ.)՝ գանձարան: Ղումաշ ես *խագրնի*, քանի՛ գովեմ զքեզ (151): *Ճադ*²⁴ (վրաց.)՝ շյուղ: Ես իմ սրտիս դանակ ածեմ, // Չաչքս *Ճադի* տամ հանելու (138): *Չարխ* (պրսկ.)՝ աղեղ: *Չարխի* դեղած նետով սիրտս խոցեր ես (146): *Պուկ* (արաբ., պարսկ.)՝ եղեգնից շինված եղջերափող, շեփոր: *Նաֆիր* (պարսկ.)՝ պղնձե գալարափող: *Ըզպուկն* ու *զնաֆիրն* զգաւ հարկան (200): *Սուրմայ* (պարսկ., թուրք.)՝ ծարիր: Չսիրտս երեցիր ու սղկեցիր ու քաշեցիր յաչքըդ *սուրմայ* (217): *Տառայպուլ* (պարսկ.)՝ դյուրավառ նյութ: Թող զիս երեն *տառայպուլով*, որ իմ սրտիս բոցըն գոռայ (217): *Տիքայ* (պարսկ., թուրք.)՝ պատառ: Այս գիշեր ի յերագիս կըտըրտեցին *տիքայ տիքայ* (217): *Տեղվաթ/տողաթ* (արաբ., պարսկ.)՝ հարստություն: Ինքս շատ ունիմ *տեղվաթ*, // Ի՞նչ անեմ ժամու իւերիաթ²⁵ (280): *Sounopain/inouounopain* (պարսկ., թուրք.)

²² Այս բառի *բէ/պէ* պարսկերեն նախածանցը համագոր է հայերեն *ան* ժխտական ածանցին:

²³ Բառի բացատրությունը որևէ բառարանում չգտանք: Էմ. Պիվազյանը բացատրում է որպես *շնորհ, հրաշագործություն, վեհանձնություն* (տե՛ս **Հ. Թլկուրանցի**, նշվ. աշխ., էջ 298): Մեր կարծիքով, այս բառը կապ ունի *քեար* փոխառյալ բառի հետ, որ նշանակում է *շահ, վաստակ, օգուտ* (տե՛ս **Ս. Մայիսսեանց**, ՀԲԲ, հ. 4, էջ 568):

²⁴ Գ. Ջահուկյանը նկատում է, որ թեև **Հ. Աճառյանը** բառը համարում է վրացերենից փոխառյալ *րճալի՛ ճալի*, սակայն այն համաքարթվելական չէ, և ավելի հավանական է իրանական աղբյուրից փոխառված լինելը (տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 486):

²⁵ *Խերիաթ* բառի ծագումը և բացատրությունը որևէ բառարանում չգտանք, սակայն Էմ. Պիվազյանը բառը մեկնում է որպես *բարիք, բարեգործություն* (տե՛ս **Հ. Թլկուրանցի**, նշվ. աշխ., էջ 296): Հավանաբար կապ ունի արաբերենից փոխառյալ *խեր* (բարիք) բառի հետ (տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. 2, էջ 360):

մեծ գավաթ: Յովհաննէսն ի կնկանէ// Շատ է խմեր *inouinopwiné* (190): **Փանճարայ** (պարսկ., թուրք.) լուսամուտ, պատուհան: Աշան նստէր *փանճարային*// Ու խիստ տրտում, ափն երեսին (228):

Ը) **Հագուստ, կտորեղեն՝ դումաշ** (արաբ.) նուրբ կտավ, կերպաս: *Ղումաշ* ես խազընի, քանի՛ գովեմ գբեզ (151): **Ջուպայ** (արաբ., պարսկ.) արևելյան երկար և լայն վերնագգեստ (227): **Վալայ** (պարսկ.) կոշտ ու կոպիտ մազե ներքնագգեստ: Յովհաննէսին մայրն է տղայ, // Հագեր *վալայ*, վրան *ջուպայ* (227): **Քուստիկ**// **քուստուկ** (պահլ.) գոտի: Հարիւր տարու հաբեղանին, // Կտրէ *քուստիկ* պատարագին (134):

Թ) **Քանակ ու թիվ՝ թուման** (թաթարերեն) տասը հազար: Մինն *ըգ-թումանն* հալածէր, // Արիւն հանէր զէտ գէտ Ջիհան (200):

Ժ) **Այլ բառեր՝ գէնայ** (թուրք.) դարձյալ, նորից: *Գէնայ* բահա՛ր, այլ լ՛ի բահա՛ր (46): **Ջէրայ**//**զէրէ** (պարսկ.) որովհետև, քանի որ: Ամէն աշխարհս քեզ ֆըտէ, // *Ջէրայ* չունիս իսկի դալատ (128): **Ղատար** (թուրք., արաբ.) ինչքան, որքան: Ձեզ ի՛նչ *ղատար* ես դիմանամ (142):

Միջնադարի գրականության մեջ՝ հատկապես բանաստեղծների տաղերում, կան բազմազան հարադիր բայեր, հիմնականում արաբերենից, թուրքական լեզուներից, պարսկերենից փոխառյալ հարադիրով: Մրանց մի մասը, առատորեն ներմուծվելով գրավոր աղբյուրների միջոցով, իր ժամանակին աստիճանաբար ձուլվել է լեզվին, ստացել ընդհանուր գործածություն: Այս հարադիր բայերը Հ. Թլկուրանցու տաղերում մեծ մասամբ նորակազմություններ են, որոնցից շատերը զուգահեռաբար ունեն համապատասխան համադրական ձևեր և կարող են դիտվել որպես խոսակցական լեզվի, ինչպես նաև բարբառային միավորներ՝ *մալամաթ շինէլ*՝ խայտառակվել, *դարդ անէլ*՝ ընկղմել և այլն: Ինչպես օրինակներից երևում է, նորակերտ հարադրական բայերից ամենատարածվածը *գոյական + բայ* կաղապարով հարադրություններն են, որտեղ օտարակազմ հարադրավոր բայերի հարադիրն արտահայտում է տվյալ կառույցի հիմնական իմաստը: Օտարաբառ հարադիրն ըստ երևույթին հայերենին է անցել նախ հարադրավոր բայ կերտելու՝ ինչ-ինչ հասկացություն արտահայտելու համար, հետագա գործածությամբ այդ հարադիրները մերվել են լեզվին, ստացել ընդհանուր գործածություն և կազմել նոր բաղադրություններ²⁶: Հ. Թլկուրանցու տաղերում մենք առանձնացրել ենք հետևյալ օտարաբառ հարադրությունները.

Ալաս (արաբ.՝ *փրկում*) **անէլ**՝ հսկել: Ելթն գայլ սարին նստեր // Ու *ալաս կենին* ոչխարին (210):

Թախտան (պարսկ.՝ *թալան*) **անէլ**՝ ավարառել, թալանել: Չիանուն շատ *թախտան արիր* (201):

Թէպտիր//**թտպիր** (արաբ.՝ *խորհուրդ*) **առնէլ**՝ խորհուրդ անել: Նոքա այլ *թէպտիր արարին* (207):

Նարար (արաբ.՝ *լուր, տեղեկություն*) **տալ**՝ լուր տալ: Ով որ զմե-

²⁶ Տե՛ս Ն. Պողոսյան, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Եր., 2005, 4-5, էջ 142:

ղաց ճաշակն առնու, // Այլ աստուծոյ չի տայ խաբար (161):

Խաբար տանել՝ լուր տանել: Երթամք ու խապար տանիմք // Առ Սըսայ կաթուղիկոսին (212):

Խել (քրդերեն՝ *խենթ*) **անել**՝ խենթացնել: Անուշ գինով զիս *խել արիք*, որ ի ծոցո գնտանեցայ (217):

Խել լինել՝ խենթանալ, հիմարանալ: Զխելքս առին ու *խել եղայ* (228):

Կաֆայ (արաբ.՝ բանաստեղծության տեսակ՝ գրված հայրենների հետևողությամբ) **ասել**՝ արտասանել: Բռնեց զպօզ ձիուն ազին, // *Կաֆայ ասաց* ամէն ձարին (229):

Հալալ (արաբ., թուրք.՝ *արդարացի*) **անել**՝ արժանի համարել: Զկաթոյ որ կերայ, *հալալ արայ* (228):

Հալալ ասել՝ արդարացնել: Ով զհարբենալն *հալալ ասէ*, // Զերդ շուն ի տերն կու հաչէ (186):

Հախ (արաբ., թուրք.՝ *պարտք, վարձ*) **ու տալիքը կտրել**՝ համաձայնության գալ, օժիտը որոշել: *Զհախն ու զտալիքն կտրեցին* (75):

Հարամ (արաբ.՝ *նզովյալ*) **լինել**՝ անիծվել, չվայելել: -Աշա յ, սերտ ինձ *հարամ լինայ* (229):

Ղազալի/ղազալ (արաբ., պարսկ.՝ *սիրերգ, տաղ*) **կանչել**՝ երգել, տաղ ասել: Նըստեր ի գաղտուկ դրոնակն, կու *կանչէր* հայերէն *ղազալի* (221):

Ղալ (արաբ., թուրք.՝ *խոստում*) **առնել**՝ խոստանալ, ուխտել: *Ղալիկ*²⁷ հետ ինձ *արիք* ու մոռացեալ ես (224):

Ղարար (արաբ.՝ *հանգիստ*) **անել**՝ հանգստացնել: Այդ անատակ ծովուդ նման, // Որ զիս ի քեզ *արիք ղարար* (159):

Ճուղապ (արաբ., պարսկ.՝ *պատասխան*) **ասել**՝ պատասխանել: Յետոյ զայս *ճուղապն ասացին* (227):

Մաթ (արաբ., պարսկ.՝ *սպշած*)՝ **մնայ**՝ ապշել: Վարդապետներ *մաթ մնացին* (282):

Մալամաթ (պարսկ.՝ *կշտամբանք*) **շինել**՝ խայտառակել: Տանի զխելքն ի զլխուն, զամօթն յերեսէն, // *Շինէ մալամաթ*, հանէ յարեւէն (154):

Նատար//նագար (արաբ.՝ *հայացք*) **անել**՝ նայել, դիտել: Զով դու սիրով *նատար անես*, // Անանց կրակով զանձնիկն այրես (126):

Նիաթ//նեաթ/նիյէթ (արաբ., պարսկ., թուրք.՝ *դիտավորություն*) **առնել**՝ դիտավորություն անել: Ոչ մէջ սրտին իսեռ կրոներ, // Ոչ մեկ մարդուց *կառներ նիաթ* (280):

Ռատի (պարսկ.՝ *մեծահոգություն*) **կենայ**՝ մեծահոգի լինել: *Ռատի* յէ՞ր չես *կենար*, որ կու սիրեմ զքեզ (225):

Սիասաթ (արաբ., պարսկ.՝ *դիվանագիտություն*) **ունենայ**՝ իշխել, դիվանագետ լինել: *Սիասաթ ունիս* քան զօրաւոր իսաչ (153):

Հ. Թլկուրանցու տաղերում հանդիպում են նաև անվանական՝ հատկապես շաղկապական օտարաբառ հարադրություններ.

Նախշ ու նիզար // նախշինիզար (պարսկ.)՝ նախշանկար, նկարա-

²⁷ Ղալ բառի նվազական է:

գարդ: Է՛ գեղեցիկ կերպիւ սուրաթ, //Որ է ստեղծած նախշ ու նիզար (159):

Լուրթ (ողորմածություն) ու *քարաւ*//*քերէմ* (արաբ.)՝ ազնվություն, վեհանձնություն: Սպիտակ ճակատ ու սեւ աչեր, // *Լուրթ ու քարաւով* լուսերես (126):

Այսպիսով, յուրաքանչյուր հեղինակ իր ստեղծագործության մեջ ներկայացնում է լեզվի պատմական զարգացման տվյալ շրջանի վիճակը: Հովհաննես Թլկուրանցու տաղերի լեզուն աչքի է ընկնում միջբարբառային ժողովրդախոսակցական լեզվի կենդանի, ճկուն հնարավորությունների օգտագործումով, դարեր շարունակ հայերենում գործառող, ինչպես նաև ժամանակի խոսակցական լեզվում կիրառվող բազմաթիվ փոխառություններով, որոնցից շատերն արձագանքն են իր ժամանակաշրջանի հայերենի մտածողության և անդրադարձումը լեզվական իրողությունների: Եվ վստահաբար կարելի է ասել, որ փոխառությունների այսքան առատ դրսևորումները, ժողովրդախոսակցական բառաձևերի գործածությունը հեղինակի տաղերի յուրահատուկ առանձնահատկությունն են: Հ. Թլկուրանցու բառապաշարի քննությունից երևում է, որ ժամանակի խոսակցական լեզվում հայերեն բառերի հետ գործածական և հասկանալի են եղել նաև նույնիմաստ փոխառյալ բառերը, որոնք ազատորեն գործածել է տաղերգուն: Փոխառյալ բառերի քննությունը հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու ոչ միայն հայերեն բառի փոխառյալ հոմանիշը, այլև փոխառյալ բազմաթիվ հոմանիշ բառերի գործածությունները, որոնք թաքցնում են Հայաստանի աշխարհագրական դիրքով ու տարածքով, մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրով պայմանավորված լեզվական լայն փոխազդեցություններ²⁸:

СУСАННА ГРИГОРЯН – Заимствования в стихах Ованеса Тлкуранци. – Изучение литературных памятников средневековой Армении дает важный материал для истории армянского языка. Лексический состав среднеармянского языка постоянно пополнялся и обогащался по ходу развития, отражая изменения, происходящие в жизни народа. Этот период достаточно богат заимствованиями, которые прижились в языке благодаря культурным, политическим и торговым связям армянского народа с другими народами. Сказанное безоговорочно можно отнести к стихам Ованеса Тлкуранци, который развил широкую литературную деятельность. Богат и разнообразен лексикон стихотворений О. Тлкуранци. Он является одним из первых средневековых авторов, чьи произведения были опубликованы. О. Тлкуранци сочинил больше сорока стихов, которые отличаются художественными достоинствами. Его стихи изобилуют арабскими, персидскими, турецкими, греческими заимствованиями. Они остались в лексике армянских диалектов или со временем слились с литературным языком, став живым элементом его лексики с некоторыми фонетическими или семантическими отличиями. Целью этой статьи является исследование заимствований, употребленных О. Тлкуранци, выяснение сферы их употребления, а также выявление их смысловых и семантических особенностей.

²⁸ Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, Նաղաշ Հովնաթանի տաղերի լեզուն որպէս վաղ աշխարհաբարի արտահայտություն, «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր», Եր., 1991, № 3, էջ 115:

Ключевые слова: лексика, среднеармянский язык, заимствования, индоевропейское происхождение, новообразования, этимология, диалект, семантические группы, разговорная речь

SUSANNA GRIGORYAN – *Loanwords in Hovhannes Tlkurantsi's Poems.* –

The study of the literary monuments of the Medieval Armenia provides important material for the history of the Armenian language. The lexical stock of the Middle Armenian language was constantly replenished and enriched in the course of development, reflecting the changes taking place in the life of people. This period is quite rich in loanwords that survived and have been enrooted in the language owing to the cultural, political and commercial ties of the Armenian people with other peoples. The above mentioned can be unconditionally attributed to Hovhannes Tlkurantsi's poems; he developed wide literary activities. The lexicon of H. Tlkurantsi's poems is rich and diverse. He is one of the first medieval authors, whose poetry has been published. Tlkurantsi has written more than forty poems, which are distinguished by their artistic merit. His poems are abundant in Arabic, Persian, Turkish, Greek loanwords. They remained in the vocabulary of the Armenian dialects or eventually merged with the literary language and became a living element of its vocabulary with some phonetic or semantic differences. The purpose of this article is to study the loanwords used by Hovhannes Tlkurantsi, to clarify the scope of their usage, as well as to identify their semantic features.

Key words: *vocabulary, Middle Armenian, loanwords, Indo-European origin, neologisms, etymology, dialect, semantic groups, colloquial speech*